

*Давидова І. В.,**доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права**Національного університету «Одеська юридична академія»**Кривенко Ю. В.,**кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права**Національного університету «Одеська юридична академія»*

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ СТАТУСУ ВОЇНА В РИМСЬКОМУ ПРАВІ: МІЖ ПРАВОМ І ОБОВ'ЯЗКОМ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню правового статусу військовослужбовців у Стародавньому Римі. Внаслідок особливих історичних умов розвитку римської *civitas* військові потреби мали визначальний вплив на увесь спосіб життя древніх римлян. Соціальні та державно-політичні структури Риму завжди перебували у найтіснішому взаємозв'язку з еволюцією військової організації. У зв'язку з цим дослідження військової організації та визначення правового статусу військовослужбовця сприяє розумінню багатьох аспектів існування античної людини та соціуму.

Методологія дослідження базується на аналізі юридичних джерел, представлених законами періоду від Константина I до Валентиніана I, збереженими в Кодексах Феодосія II та Юстиніана. Ці закони дають можливість простежити внутрішні процеси в римській армії та проаналізувати процес правового регулювання військової служби в Римі.

Досліджено правові аспекти військової служби та визначено цивільно-правовий статус військовослужбовця. Показано, що становище римських воїнів та організація військової служби постійно змінювалися залежно від історичного періоду: республіка чи імперія. У Стародавньому Римі існувала чітка класифікація військовослужбовців: легіонери, допоміжні війська, преторіанці. Соціальний статус значною мірою визначався походженням, громадянством та типом служби.

За часів республіки існував загальний військовий обов'язок для чоловіків від 17 до 46 років. Для вищих офіцерів термін служби міг бути продовжений до 50 років. Особи, що уникали військової служби, могли бути продані в рабство, а пізніше таке покарання замінювалося грошовим штрафом чи конфіскацією майна. Права, обов'язки, відповідальність воїнів залежали від періоду республіки чи імперії. Солдати служили 30 років, отримуючи платню, а після виходу у відставку – значну земельну ділянку.

Особливу увагу приділено аналізу особливостей цивільно-правового статусу солдата. За часів імперії було встановлено правило, згідно з яким солдат у поході міг скласти заповіт без зайвих формальностей. Щодо сімейного стану солдата, то він під час служби не мав права одружитися. Якщо на момент призову солдат був одружений, шлюб розривався.

Розглянуто систему відставок воїнів. За вислугу років надавалася почесна відставка. Надавалася відставка через хворобу, коли військові не могли нести службу за станом здоров'я. Третій вид відставки мав компрометуючий характер – за скоєний злочин. Детально проаналізовано військові

правопорушення. Римське право добре розробило поняття самовільної відлучки та дезертирства. До тяжких військових злочинів відносилося розголошення військової таємниці, заклик до повстання.

Професійний характер армії своїми витоками пов'язаний із традиційним римським ставленням до військової справи, успішно поєднуючись з цивільно-громадськими принципами комплектування легіонів. В імператорський період вступ на військову службу зумовлював радикальний розрив з громадянським суспільством, що компенсувалося системою соціальних гарантій та юридичних привілеїв. Для імператорської армії характерний новий тип воїна, який мав особливий соціально-правовий статус та ціннісні орієнтації, засновані на прихильності солдатів своєї частини, відданості імператору та солідарності зі своїми бойовими товаришами.

Ключові слова: римське право, статус воїна, військова служба, легіонери, цивільно-правовий статус, особа, суб'єкт правовідносин, військові злочини, дезертирство, самовільна відлучка, римська імперія, римська республіка.

Постановка проблеми. Право Стародавнього Риму завжди привертало увагу істориків і юристів, і до сьогодні багато питань, які виникали, залишаються актуальними. Внаслідок особливих історичних умов розвитку римської *civitas*, військові потреби та завдання мали визначальний вплив на увесь спосіб життя древніх римлян, їх державний устрій, ідеологію, мораль і «національний» характер. Соціальні та державно-політичні структури Риму завжди перебували у найтіснішому взаємозв'язку з еволюцією військової організації. Значні досягнення римлян у військовій сфері, вражаючи ефективність створеної ними військової машини залишалися неперевершеними протягом історії античного світу і служили в наступні епохи зразком для наслідування. Війна становила невід'ємну частину життя античного суспільства. У зв'язку з цим дослідження військової організації та визначення правового статусу військовослужбовця сприяє розумінню багатьох аспектів існування античної людини та соціуму. Разом із тим, армія, особливо професійна, була досить закритою корпорацією, вивчити сутність якої можна тільки при дослідженні військової служби та всіх її складових.

Стан дослідження. Методологія посткласичної юриспруденції, що перебуває у стадії розвитку, розширює аналітичний потенціал юридичної науки та забезпечує можливість дослі-

дження історії права з недостатньо вивченого внутрішнього виміру.

Вивчення правового статусу військової організації та військовослужбовця здійснювалося в межах загальних досліджень ведення збройних конфліктів у міждержавних відносинах Стародавнього Риму. З аналізом окремих аспектів досліджуваної теми можна ознайомитися, звернувшись до наукових праць українських дослідників: В.В. Денисенко, О.В. Буткевич, І.А. Прохненка, І. Ніколіної, О.А. Підпригори, Є.О. Харитонova.

Щодо правового регулювання, то слід зазначити наступне – юридичні джерела представлені безліччю законів, виданих у період від Костянтина I [1] до Валентиніана I [2], які вони регулювали армійську службу. До теперішнього часу вони збереглися в Кодексах Феодосія II [3; 4] та Юстиніана [5], складених відповідно до V та VI ст. Ці закони дають нам можливість простежити за внутрішніми процесами, що відбувалися в римській армії, та проаналізувати процес правового регулювання військової служби в Римі. Звертаючись до юридичних джерел, що стосуються правового статусу військовослужбовців, важливо враховувати як історичний підхід, так і нормативний характер зазначених документів. Також слід врахувати, що наявність того чи іншого юридично закріпленого статусу ще не означає, що в реальному житті воно застосовувалося завжди і в усіх випадках однаково. Найчастіше будь-які дані про застосування окремих правових норм взагалі відсутні.

Мета та завдання дослідження. Загальна мета дослідження полягає у наданні цілісного та багатоаспектного аналізу правового регулювання військової служби та визначення правового статусу військовослужбовця у Стародавньому Римі.

Для досягнення цієї мети необхідно вирішити такі завдання:

- дослідити правові аспекти військової служби в Римі;
- визначити цивільно-правовий статус військовослужбовця.

Виклад основного матеріалу. Римська цивілізація залишила глибокий слід у розвитку не лише приватного права, а й публічного правопорядку, зокрема у сфері військової служби. Інститут військової служби в Римі мав складну природу, в якій одночасно поєднувалися правові норми, соціальна ієрархія та державний обов'язок.

Слід зазначити, що більшість праць з римського права стосуються сфери приватного права, але разом з тим в них порушуються питання публічного права та публічних відносин. Між приватним та публічним правом завжди існував тісний зв'язок. Публічне право підтримувало приватне право. Розвиток публічного права сприяв розвитку приватного права. Є.О. Харитонов зазначає, що «приватне право разом з правом публічним у сукупності утворює єдину загальну (наднаціональну) систему об'єктивного права, що є складовою частиною цивілізації (культури)» [6].

Сьогодні ми можемо скористатися важливими формулами, правовими нормами як у сфері приватного, так і публічного права. Римська цивілістична доктрина та законодавство традиційно є базовими для аналізу основних цивільно-правових категорій.

Саме з римським правом пов'язують перші уявлення, що сформувалися щодо суб'єкта права взагалі, і щодо визначення статусу римських воїнів. Відповідно до загальноприйнятої думки, саме в римському праві вперше з'явилося вчення про «особу» (фізичну та юридичну) як про основний термін, що використовується для позначення суб'єктів цивільних правовід-

носин. З урахуванням того, що типовими суб'єктами цивільних правовідносин є «особи», увага дослідників римського права була сконцентрована головним чином на вивченні правового статусу фізичних та юридичних осіб. Питання ж, пов'язані з публічно-правовими утвореннями як суб'єктами приватноправових відносин, їхньою специфікою, місцем у системі суб'єктів римського приватного права, спеціально не висвітлювалися.

Значний інтерес викликають правові норми, які регулюють військові відносини, та є актуальним й досі. Треба сказати, що становище римських воїнів, як і організація військової служби, постійно змінювалися. Це залежало від історичного періоду: республіка (V–I ст. до н.е.) або імперія (I–V ст. н.е.).

Історія римської армії починається з часів заснування Риму першим царем Ромулом у 753 р. до н.е. При ньому за легендою була створена перша римська військова організація в результаті поділу всього населення Риму на 3 триби та 30 курій, на базі яких формувалися військові підрозділи. Легенда про поділ римського народу на триби і курії є практично у всіх джерелах, що стосуються царського періоду [7, с. 189].

Усіх мешканців, які підлягали призову на військову службу, Ромул поділив на загони. Кожен загін складався з 3000 піхотинців та 300 вершників. Такий підрозділ мав назву «легіон». Триба організовувала загін із 1000 воїнів і складалася з 10 курій, кожна з яких виставляла 100 солдатів. Малим військовим підрозділом була декурія чисельністю 10 воїнів від кожного роду та по 1 воїну від кожної сім'ї. Верховним головнокомандувачем війська був цар. Він був організатором війська та воєначальником у військових походах. Проте важливі військові питання вирішувалися на народних зборах, де цар теж обирався. Питання вирішувалося криком натовпу або голосуванням [8, с. 21].

У VI–V ст. до н.е. відбувається розпад військово-родового устрою. У 510 р. до н.е. народ вигнав останнього царя Тарквілія Гордого. Замість нього влада була передана народним зборам, а також було обрано двох консулів, проведено адміністративну реформу. Відповідно до неї, проведено військову реформу. Замість 3 000 ополченців та 300 вершників (цей порядок вже застарів), армія формувалася за майновим цензом. Було сформовано центурії, до яких входили по 100 воїнів. Більш заможні служили важкоозброєними воїнами чи вершниками. Тепер це була більш грізна сила. Було сформовано 18 кінних та 193 піхотні центурії. Згодом вони мали політичне значення. У V ст. до н.е. було засновано посаду цензора, який здійснював контроль за військовою службою. За дотриманням призовної дисципліни здійснювався суворий контроль, і ухилинці від призову чекало суворе покарання. Спочатку ухилинці могли віддати в рабство, але згодом цю міру покарання замінили більш м'якою. На винних почали накладати грошовий штраф та конфіскацію майна. Дезертирство з поля бою вважалося небезпечним злочином і каралося смертною карою. Воїни навчалися веденню бою, особливо діям у строю при атаці чи обороні. В армії підтримувалась суворая дисципліна. Вважалося, що навчання військ та суворая дисципліна були основою перемог римської армії.

У 2 ст. до н.е. були утворені когорти від 500 до 1000 чоловіків. Легіонери мали низку привілеїв. Навіть за рішенням суду заборонялося віддавати їх на бій з дикими тваринами, посылати в копальні, карати різками, примушувати до примусових робіт. Відносно них заборонялися тортури на допитах. Вони отримували від імператора платню, нагороди та земельні наділи.

Якщо за часів республіки діяв принцип загального військового обов'язку для римських громадян та організація армії була тісно пов'язана з громадою та народною владою, то за часів імперії цей принцип став порушуватися. Римська імперія розширювалася з допомогою захоплення територій та інших племен. Більшість населення, яке не мало римського громадянства, отримувало його. Населення отримало право служити в армії. Це призвело до того, що обов'язкова служба почала замінюватися на добровільну. З-поміж добровольців стали формуватися легіони, тобто здійснювалося вербування до армії. Внаслідок цього старі принципи були відкинуті. В армію стали набирати всіх бажаючих: тих, хто мав громадянство і не мав його, тобто негромадян, навіть рабів. Армія стала забезпечуватись спорядженням та зброєю, було збільшено платню. Відбувся перехід до професійної армії. Ветерани могли отримати земельні ділянки. В армії став переважати режим особистої влади командирів. За часів імперії було створено допоміжні війська, що склалися з мешканців периферії.

Слід зазначити, що у Стародавньому Римі існувала чітка класифікація військовослужбовців: легіонери (*legionarii*), допоміжні війська (*auxiliares*), преторіанці (*praetoriani*). Соціальний статус значною мірою визначався походженням, громадянством та типом служби. Легіонери були римськими громадянами, *auxiliares* вербувалися з негромадян і могли отримати громадянство після служби.

За часів республіки існував загальний військовий обов'язок. Чоловіки від 17 до 46 років мали бути присутніми на військових оглядах, а в разі потреби – виступати в похід.

Для вищих офіцерів термін служби міг бути продовжений до 50 років. Від несення служби звільнялися особи з фізичними вадами, а також особи, які займали магістратські посади. Особи, що уникали військової служби, могли бути продані в рабство, а пізніше таке покарання замінювалося грошовим штрафом чи конфіскацією майна. Зброя воїнам надавалася державою.

Права, обов'язки, відповідальність воїнів залежали від періоду республіки чи імперії. Солдати служили 30 років, отримуючи платню, а після виходу у відставку – значну земельну ділянку. Командний склад армії комплектувався з сенаторсько-го та вершницького станів. Рядовий солдат не міг піднятися вище посади командира сотні – центуріона. За часів імперії було встановлено правило, згідно з яким солдат у поході міг скласти заповіт без зайвих формальностей. Форма заповіту не мала значення. Він міг призначити собі спадкоємця на якийсь час або з умовою. Важливо, щоб зміст заповіту був зрозумілим. Щодо сімейного стану солдата, то слід зазначити, що він під час служби не мав права одружитися, бо дружина в цей час не знаходилася під владою чоловіка. Виникав шлюб без влади чоловіка, тобто спільне проживання. Якщо на момент призову солдат був одружений, шлюб розривався. Після закінчення служби міг знову одружитися з усіма правами з його боку, тобто дружина була вже під владою чоловіка. Вона не мала права піти з дому на три дні та три ночі, щоб не перервати цивільний шлюб (конкубат).

У римських джерелах згадується той факт, що військові командири використовували війська в особистих цілях: для будівництва приватних будівель, полювання, риболовлі. Справа доходила до імператорів, які суворо забороняли таку практику. Навпаки, імператори у своїх указах зобов'язували командирів

суворо стежити за військами, проводити навчання, перевіряти нічну службу, карати за правопорушення, приймати та дозволити скарги. Було чітко регламентовано відставку воїнів. Види відставки були різні. За вислугу років їм надавалася почесна відставка. Надавалася відставка через хворобу, коли військові не могли нести службу за станом здоров'я. Така відставка вважалася почесною. Третій вид відставки мав компрометуючий характер. Відставка надавалася за скоєний злочин. Така особа не мала права залишатися в Римі, навіть якщо в наказі не було вказано причину його звільнення. На службі солдати постійно займалися різними роботами, оскільки мирний час та відсутність роботи мали негативний вплив. Особливо вони досягли успіху в будівництві доріг, каналів, віадуків. За часів імперії, особливо в останній період її існування, в армію проникали люди, яких раніше б не призывали, наприклад, іноземці, які не мали громадянства, разом з цим існували і обмеження. Ряд правових норм забороняли закликати до армії рабів «Раба забороняється різного роду військова служба під страхом смерті» [7, с. 212]. Не зараховували на військову службу обмежено вільних. Не могли служити в армії викуплені з полону особи, звинувачені у злочині. Якщо засуджений на поталу диким звірам утік і вступив до лав армії, його належало стратити. Якщо засланий на острови втік звідти і вступив до лав армії, він також підлягав смертній карі. Оскільки військовослужбовці мали низку правових переваг, то громадяни, які розорилися, намагалися проникнути в армію. Якщо виявлялося, що вступ до служби залежав від таких причин, тобто мало місце домагання служби, то особа позбавлялася військового звання, а отже, була розжалувана.

Іншим видом правопорушення було ухилення від служби. За це правопорушення відповідав син та батько, якщо він покривав сина. Син підлягав направленню до штрафної частини, а батько підлягав засланню та конфіскації майна. Римському праву добре відомі такі поняття як самовільна відлучка та дезертирство. Ці поняття були добре розроблені, їм присвячено низку норм, які регулювали ці правопорушення. Під самовільною відлучкою розуміють дії тих осіб, які тривалий час відсутні у військовій частині, а потім добровільно до неї повертаються. Тими, хто вчинив дезертирство, вважаються ті воїни, хто довго відсутній у частині, самовільно поневіряється, а потім примусово доставляється в частину. Самовільна відлучка вважається легким правопорушенням, а дезертирство – тяжким злочином. Дезертирство розцінювалося по-різному, залежно від цього, скоєно воно в мирний чи воєнний час. Враховувалися повторність дії, і навіть одиночне чи групове дезертирство. Звичайно дезертирство, скоєне у воєнний час, вважалося більш тяжким злочином і каралося суворіше – стратою. Якщо воно відбувалося в мирний час, то той, хто служив у кінноті, підлягав розжалуванню, а якщо воїн служив у легіоні, він переводився в іншу частину. Під час призначення покарання враховувалися: вид зброї, який дезертир мав при собі; чин; розмір платні, яку він отримував; з якої частини скоєно дезертирство; досягнення винного по службі; які обов'язки він виконував по службі; чи скоєно дезертирство поодиночці чи групою; чи не робив він інших злочинів; поведінка в частині. Враховувалися пом'якшувальні обставини особам, які вчинили злочин уперше та мотив, воєнний чи мирний час, повторність. Система заходів покарання діяла щодо перебіжчиків. Такою

особою вважався воїн, якщо він не повернувся з полону тоді, коли мав повернутися. Перебіжчиками вважалися воїни, яких захопили в таборі під час варті. Оцінка поведінки воїна пояснювалася тим, що часто були порушення вартової служби. Але якщо перебіжчик привів із собою солдатів супротивника чи інших перебіжчиків, він прощався. Римське право чітко формулювало поняття військового злочину: «Спеціальним військовим злочином вважається таке, яке скоєно особою, яка діє як легіонер». Це визначення дано з погляду суб'єкта злочину. З погляду об'єктивної сторони – це «все те, що порушує вимоги загальної дисципліни, а саме: злочинне боягузтво, непокоря, ледарство» [9].

До тяжких військових злочинів римське право відносило цілу низку небезпечних діянь: насамперед це розголошення військової таємниці. Цей злочин кваліфікувався як зрада. Воїн, який повідомив ворогів військову таємницю, засуджувався до страти; заклик до повстання. Якщо це викликало в подальшому заколот, покарання було у вигляді страти. Але якщо заклик не мав результату, то покарання було у вигляді розжалування.

Висновки. Професійний характер армії своїми витоками пов'язаний із традиційним римським ставленням до військової справи (зокрема, з початковим дуалізмом військової та цивільної сфер діяльності), успішно поєднувався з цивільно-громадськими за своєю суттю принципами комплектування легіонів, включаючи відбір солдатів відповідно до певних моральних вимог. Легіонери епохи Імперії можуть розглядатися як особлива частина римського суспільства, а аж ніяк не як найманці.

Однак в імператорський період, коли військова та цивільна сфери були чітко розмежовані, вступ на військову службу зумовлював радикальний розрив з громадянським суспільством, що проявлявся в різних аспектах та мав численні правові й соціальні наслідки. Однак складнощі військової служби компенсувалися системою соціальних гарантій та юридичних привілеїв, розвиток яких фактично надавав солдатам та ветеранам особливого статусу. Ця тенденція особливо посилюється наприкінці II-початку III ст. Для імператорської армії характерний новий тип воїна, який мав особливий соціально-правовий статус та ціннісні орієнтації, засновані на прихильності солдатів своїй частині, відданості імператору та солідарності зі своїми бойовими товаришами. Саме ці моменти зумовили специфічну корпоративність армії Риму.

Література:

1. Константин Великий. *Українська мала енциклопедія* : 16 кн. : у 8 т. проф. Є. Онацький. Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині. 1960. Т. 3, кн. VI : Літери Ком-Ле. С. 709–710.
2. Харитонов Т.С. Систематизація права у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н.е. (систематизація Юстиніана): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2003. 19 с.
3. Кодекс Феодосія. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. Ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2001. Т. 3 : К-М. 792 с.
4. Острогорський Г. Історія Візантії. Пер. з нім. А. Онишка. Львів: Літопис, 2002. 608 с.
5. Смолянук В. Кодекс Юстиніана. *Політична енциклопедія*. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 338.

6. Харитонов С.О., Харитонova О.І. Приватне і публічне право та деякі аспекти теорії правовідносин. *Проблеми законності*, 2002. Вип. 53. С. 142–149.
7. Колісниченко А.І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. 274 с.
8. Rich J. Warfare and the Army in Early Rome. *A Companion to the Roman Army*. Oxford: Blackwell Press, 2007. P. 7–23.
9. Ніколіна І., Мазур І. Пунічні війни у згадках античних істориків. *Вісник факультету історії, права і публічного управління*. 2020. Вип. 18. С. 58–61.

Davydova I., Kryvenko I. Legal regulation of warrior status in Roman Law: between right and duty

Summary. This article examines the legal status of military personnel in ancient Rome. Due to the special historical conditions of Roman civitas development, military needs had a decisive influence on the entire way of life of the ancient Romans. The social and state-political structures of Rome were always in the closest relationship with the evolution of military organization. In this regard, the study of military organization and the determination of the legal status of military personnel contributes to understanding many aspects of the existence of ancient people and society.

The research methodology is based on the analysis of legal sources represented by laws from the period of Constantine I to Valentinian I, preserved in the Codes of Theodosius II and Justinian. These laws provide an opportunity to trace the internal processes in the Roman army and analyze the process of legal regulation of military service in Rome.

The legal aspects of military service are examined and the civil-legal status of military personnel is determined. It is shown that the position of Roman warriors and the organization of military service constantly changed depending on the historical period: republic or empire. Ancient Rome had a clear classification of military personnel: legionnaires, auxiliary troops, and praetorians. Social status was largely determined by origin, citizenship, and type of service.

During the republican period, there was a general military obligation for men aged 17 to 46 years. For higher officers, the term of service could be extended to 50 years. Persons who avoided military service could be sold into slavery, and later such punishment was replaced by monetary fines or property confiscation. The rights, duties, and responsibilities of warriors depended on the period of republic or empire. Soldiers served for 30 years, receiving pay, and after retirement received significant land plots.

Special attention is paid to analyzing the peculiarities of the soldier's civil-legal status. During the imperial period, a rule was established according to which a soldier on campaign could make a will without unnecessary formalities. Regarding the marital status of a soldier, he had no right to marry during service. If the soldier was married at the time of conscription, the marriage was dissolved.

The system of military retirement is examined. Honorary retirement was granted for years of service. Retirement was granted due to illness when military personnel could not serve due to health conditions. The third type of retirement had a compromising character – for committed crimes. Military offenses are analyzed in detail. Roman law well developed the concepts of unauthorized absence and desertion. Serious military crimes included disclosure of military secrets and incitement to rebellion.

The professional character of the army, rooted in traditional Roman attitudes toward military affairs, was successfully combined with civil-civic principles of legion recruitment. In the imperial period, entry into military service caused a radical break with civil society, which was compensated by a system of social guarantees and legal privileges. The imperial army was characterized by a new type of warrior who had a special

social-legal status and value orientations based on soldiers' loyalty to their unit, devotion to the emperor, and solidarity with their comrades-in-arms.

Key words: Roman law, warrior status, military service, legionnaires, civil-legal status, person, subject of legal relations, military crimes, desertion, unauthorized absence, Roman Empire, Roman Republic.

Дата надходження статті: 07.08.2025

Дата прийняття статті: 28.08.2025

Опубліковано: 30.09.2025